

Fil.ü.f.d. İsmayılzadə Gülbəniz
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) dosenti,
Bakı, Azərbaycan

TÜRKÇÜLÜK, İSLAMÇILIQ VƏ MÜASİRLİK İDEOLOJİ SİSTEMİ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN ƏSAS AMİLLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: Türkmiz, İslamçılıq, modernizm, milli özünüdərk, milli özünüfədə, milli dövlət.
Key words: Turkism, Islamism, modernism, national identity, national consciousness, the national state.
Ключевые слова: туркизм, исламизм, модернизм, национальная самоидентификация, национальное самосознание, национальное государство.

XX əsrin əvvəllərində milli oyanış zəminində müasirlik, islamçılıq və türkçülük kimi təməl prinsipləri üzərində milli-demokratik dövlətçilik məfkurəsinin təşəkkül tapması Azərbaycan xalqının milli-azadlıq uğrunda mübarizəsinin ideoloji əsası anlamında çox mühüm bir nailiyyəti idi. Bu, hər şeydən əvvəl xalqımızın keşməkeşli əsrlərdən keçib gələn istiqlal əzminin yeni məcrada aydın ideya-siyasi məna kəsb etməklə düzgün istiqamətə yönəlməsi, geniş vüsət alması deməkdir. Lakin nəzərdən keçirilən dövrdə fəlsəfi və ictimai-siyasi fikirdə müasirlik, islamçılıq və türkçülük ideyalarının qarışmasını və milli-demokratik dövlətçilik məfkurəsi formasında təşəkkülünü müsəlman Şərqində sırf Azərbaycan hadisəsi hesab etmək, təkcə Azərbaycan məkanı ilə məhdudlaşdırmaq da düzgün olmazdı. Çünki bu, daha geniş etnoqrafi miqyasla malik olub, Türkiyə üçün, eləcə də İran türkləri, habelə çar Rusiyasının milli müstəmləkə zülmünə məruz qalmış və qurtuluş uğrunda ayağa qalxmış digər türkdilli xalqlar üçün də səciyyəvi olan hadisədir.

İlkin mənbələrin araşdırılması və elmi-nəzəri təhlili əsasında demək olar ki, avropalaşmaq, islamlaşmaq və türkcləşmək ideyaları tarixən ilkin olaraq mədəni-maarifçilik xarakteri daşımış, hədisələrin obyektiv gedişi prosesində zaman-zaman təkamül edərək cılıalanmış və aydın sosial-siyasi məna və yönüm kəsb etmişdir. Bu ideyaların qarşılıqlı əlaqəsinin, getdikcə bir-birini tamamlamasının nəticəsi olaraq Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının istiqamətverici nəzəri əsası olan «türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək» kimi ideoloji sistem yaranmış, milli şüura güclü təsir göstərmişdir.

«Avropalaşmaq» ideyasının meydana gəlməsi heç də hər hansı bir subyektiv istəyin, arzusun ifadəsi deyildi. Bu, artıq bəşər tarixində başlanmış və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Azərbaycanın ictimai həyatında da öz əksini tapmış yeniləşmə, milli intibah, milli oyanış zərrəsinin təzahürü kimi meydana gəlmişdir. Çarizmin ağır müstəmləkə zülmü şəraitində milli azadlıq yolunda hələlik konkret siyasi iddiaların irəli sürülməsinin qeyri-mümkün olduğu və bunun üçün müvafiq ictimai-siyasi mühitin, aparıcı qüvvələrin yetişmədiyi bir dövrdə «avropalaşmaq» ideyasının ortaya çıxması dinc, təkamül xarakterli mədəni yeniləşmə, inkişaf yolu ilə milli azadlığa və tərəqqiyə nail olmağın mümkünlüyünə nəbhin inamdan irəli gəlirdi. Həmin ideyanın gerçəkləşdirilməsi səylərinin ilk növbədə mədəni-maarif, elm və təhsil sahəsindən başlanılması işinin arxasında da məhz bu tarixi reallıqlar dayanırdı.

Müasirləşmək üçün «avropalaşmaq» modelinin seçimi kimi götürülməsi məsələsi də təsadüfi olmayıb, bir sıra tarixi-mədəni faktorlarla izah olunur. Məlumdur ki, bəşər tarixinin XVII əsrlə başlanan yeni feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrü mənşəcə Avropa ilə bağlıdır. Bu dövrdən Avropa iqtisadiyyat, siyasət, elm, texnika, təhsil və s. sahələrdə böyük uğurlar qazanır, mədəni, demokratik dəyərləri ilə bəşəriyyətə nümunələr göstərirdi. Bir vaxtlar Qərbi «müəllimlik» etmiş Şərq isə o zaman özünün tənəzzül, durğunluq və ətalət dövrünü yaşayırdı. Avropa ilə əlaqələrin getdikcə artması Şərqdə də ona rəğbət qazandırır.

Elmi araşdırmalar göstərir ki, XIX əsrin ikinci yarısında - XX əsrin əvvəllərində istər Osmanlı Türkiyəsində, istər çar Rusiyasında və İran şahlığında yaşayan qabaqcıl türk düşüncə sahibləri arasında «türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək» məfkura sisteminə «avropalaşmaq» fikri ilkin olaraq irəli sürülmüşdür. Osmanlı imperatorluğunda Sultan III Səlimin islahatları, Şimali Azərbaycanda hələ sağlığında «Şərqi tatar Molyeri» kimi şöhrət qazanan M.F.Axundovun rus, alman,

fransız, ingilis dillərinə də tərcümə olunmuş məşhur «Təmsilat», milli mətbuatımızın banisi H.Zər-dabinin «Əkinçi»si, 1875-ci ildə Cənubi Azərbaycanda müasir tipli Təbriz «Dartülfunun»ün açılması ilə başlanan «avropalaşmaq», «müasirləşmək» hərəkatı bu günümüzdə də aktuallığını yeni an-lamda saxlamaqdadır.

Kökündə «avropalaşmaq» ideyası dayanan müasirləşmək düşüncəsinin zamanla ayaqlaşan də-yörəlinin mənimənilməsi, zamanın modəni həyat tərzinə uyğunlaşmaq, müasir elm və texnikaya yiyələnmək və bunların nailiyyətlərindən yaradıcılıqla istifadə etmək anlamında milli şüura nüfuz etməsi XIX əsrin ikinci yarısında - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi, fəlsəfi, ədəbi-bədii və publisistik fikrinin intibahına dəlalət edir.

Doğma xalqının tərəqqisinə çalışan M.F.Axundov özünün məşhur komediyaları ilə ilk dəfə olaraq o zamankı Azərbaycan ədəbiyyatına, fəlsəfi fikrinə milli oyanışın, yeniləşmənin labüdlüyün-dən xəbər verən avropasayağı ab-hava, realist-tənqidi düşüncə tərzini gətirmişdir. Onun 1850-ci ildə qələmə aldığı «Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukuni-məşhur» komediyası pənkli Azərbaycana, ümumiyyətlə müsəlman Şərq dünyasına yeniliyə, elmə, maarifə ça-ğırən «avropalaşmaq» ideyasının ilk, həm də klassik bədii nümunəsidir. Bütövlükdə götürdükdə M.F.Axundovun komediyalarında tənqid və inkar həm də konkret müsbət ideal naminə aparılır, ağılın, dünyəvi elmlərin, qabaqcıl mədəniyyətin, həqiqi zəhmətin, dünyanı yeni dərk etmə sisteminin təbliğinə kömək edirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında - XX əsrin ilk illərində Azərbaycan xalqının mədəni intibahında baş vermiş bir çox mühüm nailiyyətlər Həsən bəy Zərdabinin həyat və fəaliyyəti ilə bağlıdır. İstər Zərdabinin və istərsə də «Əkinçi» qəzeti ətrafında toplaşan Azərbaycan ziyalılarının xalqımızın maarif-lənməsində, cəhalət və növhumat buxovlarından azad edilməsində və mədəni inkişaf yoluna düşmə-sində göstərdikləri xidmətləri milli oyanışda mühüm rol oynamışdır. Milli şüurun oyanışı və milli mədəniyyətin dirçəlişi isə öz növbəsində milli azadlıq hərəkatının yaranması üçün zəmin hazırlayırdı.

XX əsrin əvvəllərində Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Topçubaşov, N.Nərimanov, M.Ə.Rəsul-zadə, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir və b. Azərbaycan ictimai müəhiddi milli dəyərlərin faal mü-daficələri rolunda çıxış etsələr də, Avropanın mütərəqqi sosial-siyasi və mədəni dəyərlərinə uyğun müasirləşməni hərəratlə təbliğ etmişlər.

«İslamlaşmaq» və daha sonralar isə «islamçılıq» kimi formalaşan milli məfkurə ideyası da milli birliyə nail olmaq zərurətindən irəli gəlmişdir. Türkcülük prinsipi kimi islamlaşmaq məfkurə cərəyanı da öncə Osmanlı Türkiyəsində təşəkkül tapmış və getdikcə Rusiya imperiyasında yaşayan məhkum türkdilli xalqlar, o cümlədən azərbaycanlılar arasında da yayılmağa, milli demokratik döv-lətçilik məfkurəsinin əsas təməl prinsiplərindən biri kimi formalaşmağa başlamışdır.

Məlumdur ki, fərdlər, xalqlar, millətlər mənəvi dəyərlərə həm də din vasitəsilə yiyələnirlər. Bu anlamda Azərbaycan xalqı da uzun illər boyu mənsub olduqları islam dinindən zəngin mənəvi key-fiyyətlər, əxlaqi dəyərlər əxz etmişlər. İslama sitayişdən etibarən digər ərəbdilli müsəlman soyları ki-mi, türkdilli xalqların da düşüncə və həyat tərzini, adət və ənənələrini, əxlaqi-hüquqi normaları, eləcə də dövlətçilik ideyalarını bu dindən kənarə təsəvvür edilməzdir. Bu səbəbdəndir ki, ilk dəfə olarən Şərqin böyük mütəfəkkiri C.Əfqanı (1838-1897) müsəlman aləminin yaşaya bilməsi, öz qüdrətini artırməsi üçün «İslam birliyi» ideyası ətrafında sıx birləşməsi nəzəriyyəsinə irəli sürmüşdür [2, 8-14].

Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin islam birliyi ideyasını qəbul edən, bütün mənalı həyatını türk xalqlarının birliyinə həsr edən, «dildə, fikirdə, işdə birlik» ideyasının müəllifi, məşhur türkcül İsmayil bəy Qasıralının yaradıcılığında «islamçılıq» məsələsi xüsusi yer tutur. İsmayil bəyin islamə baxışı, Yusuf Aqcarının söylədiyi kimi, «milli həyata fayda dərəcəsi ilə bağlıdır» [1, 73]. Buna görə də o, bütün dünya müsəlman türklərinin birliyinə çalışmış, nəşr etdirdiyi «Tərcüman» qəzeti ilə bu ideyaya xidmət etmişdir. «Tərcüman» yazırna görə, «Qazan Tatarı, Orta Asiya Sərtləri, Tarənçilər filən yox-dur. Bir dinə inanan, bir dillə danışan türklər vardır» [1, 74].

«İslama görə və islam aləmində qadın», «Panislamizm, onun xarakteri və istiqaməti», «Müsəl-man xalqlarının vəziyyəti», «İslamın yarandığı ilk dövrün etüdləri» və s. bu kimi sanballı əsərləri ilə görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Əhməd bəy Ağaoğlu da müəllimi Şeyx Cəmaləddin Əfqanı kimi xalqda milli şüurun, milli birliyin oyanması, ilk islami ehkamların bərpası, elmi-siyasi fikir və müla-hizələrin yayılması kimi günün vacib məsələlərini qələmə alması ilə yanaşı göstərirdi ki, «müsəlman

aləminin oyanması və o aləmin mədəni millətlər mühitinə girə bilməsi üçün çox şiddətli bir sülkənəşə ehtiyac vardır. Müsəlmanların öz reformasiya dövrünü keçirmələri üçün içlərində xeyli güclü bir iradə sahibi və nəfəsini iş üçün tamamilə fəda etməyə hazır bir adamın gəlib çıxması lazımdır. Belə bir reformator... islamda, islamın tarix və adət-ənənələrində əməllərinə uyğun bir zəmin bula bilər» [8, 159-160].

Əhməd bəy Ağaoğlu və M.Ə.Rəsulzadə avropalıların uydurduğu «panislamizm» ideyasını rus və Avropa qaragürüçularının təsvir və təsəvvür etdikləri şəkildə müsəlmanlar arasında mövcudluğunu tamamilə inkar edirdi. Onların fikrincə, «panislamizm müsəlmanlar arasında yoxdur. O, Avropa siyasətçiləri və qəzetçiləri tərəfindən icad edilən bir uydurmadır» [6].

İslam dininin ictimai-əxlaqi, siyasi-ideoloji və dini-məfkurəvi dəyərlərini özünün milli düşüncəsində daxili-milli birləşdirici amil kimi qəbul edən Əhməd bəy Ağaoğlu da digər milli demok-ratiya düşüncəsinin fədaləri kimi islam dininin milli düşüncədə milli mənlilik şüuruna xidmət edən mənəvi-əxlaqi və mədəni tutumunu qəbul etmiş və bu baxımdan da onun siyasi-milli şərhini ver-mişdir. Məhz bu düşüncə tərzini onu da Əli bəy Hüseynzadənin irəli sürdüüyü milli intibahda üç devizli bir fəaliyyət platformasını - «islamlaşmaq, müasirləşmək və türkləşmək» tezisini qəbul etməyə gəti-rib çıxarmışdır. Bu milli-liberal islamçılıq cərəyanı ümmətçilikdən daha çox mütərəqqi millətçilik, milli şüur, milli mənlilik duyğusu ilə özünü qəbul etdirə bildi. Əhməd bəy Ağaoğlu da bu dünyagörüşün formalaşmasında və həyata vəsiqə almasında çalışan bir şəxsiyyət kimi onun Şərq ölkələrində, xüsusilə türk aləmindəki perspektivini məhz bu meyarlarla ölçmüş, onu müəyyən mənada müt-ləqləşdirmişdir.

İslamçılıq məfkurəsinin formalaşmasında ən böyük rol oynayan şəxsiyyətlərdən biri də Əli bəy Hüseynzadədir. Onun tutduğu yol «türklük, müsəlmanlıq və avropalılıq»dır. Bu ideoloji düsturun yaradıcısı da odur. O, islamı ortodoks və mühafizəkar qatdan təmizləməyə, formal mərasim struktur-larından azad etməyə və ən başlıcası, islamı reforma ideyaları üçün açıq hesab etməklə daxili əxlaq və mənevviyətə dayanan fəlsəfə səviyyəsinə yüksəltməyə çalışmışdır. O, islam dinini bir qrup işbazın və mühafizəkar funksionerlərin əlindən alıb ən geniş əhali kütləsinin ixtiyarına verməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. O, həqiqi islamı xalqa mənimətmək yolunu tutmuş və bu məqsədlə də «Qurani-Kərim»in ana dilinə tərcüməsi ideyasını irəli sürmüşdür. İslam birliyi tərəfdarı kimi Əli bəy Hüseynzadə gös-tərirdi ki, islam birliyi - «panislamizm bir məqsəddir ki, noticəsi cəmi əqvam və məməlikli - islamiyə-yəyi bir-birinə zəbt edib qayət vəsə və həddən ziyadə böyük bir məmləkət, bir hökumət təşkil etmək-dir... Müsəlmanlar panislamizm məqsədinin ətrafına cəm olmağa hərəkat ediyörlər və dəryada qərç olub bəgülanlar kimi onun vasitəsilə nicat tapmağa səy və qeyrət ediyörlər» [3, 435].

Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin mütərəqqi islami ideyalarından bəhrələnənlərdən biri, türkcülüyün ideoloqlarından biri Əli bəy Hüseynzadənin irəli sürdüüyü «türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq» düsturunu «türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək» kimi proqram halına salan Ziya Göyaldan sonra həmin istiqamətdə M.Ə.Rəsulzadənin də mühüm xidmətləri olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə də Əfqanı kimi «islam birliyinin federasiyası» formasını qəbul edir və hətta buna inanaraq yazırdı: «Bütün türklərin, bütün ərəblərin, bütün farsların ictimai bir vücud kimi birləşmələri mümkün, həm də istə-nilən bir haldır. Müsəlman olan millətlər... bir hökumət halına gəldikdən sonra ittihad deyil, islam it-tifaqı ola bilər» [4, 148].

Öz sələfləri kimi islam dinində islahat tərəfdarı olan M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Dinimizin iki cənbəsi (tərəfi) vardır: ibadət və üsul. Birinci qisim bəndə ilə Allaha aiddir. İkinci qisim isə bəndə ilə bəndələrə məxsusdur. Birinci qisim sabitdir. Qiyamətə qədər əbədidir. Dəyişikliyə uğramaz, ikinci qisim isə əksinə, bir şəkildə qala bilməz. Təfsir və zamanın tələbinə görə dəyişilə bilər» [7].

Mənbələrin təhlili əsasında belə bir ümumiləşdirici fikir irəli sürmək olar ki, C.Əfqaninin «dində, əqidədə birlik», İ.Qasıralının «dildə, fikirdə, işdə birlik», Ə.Hüseynzadənin «türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq», M.Ə.Rəsulzadənin «milliyyət, beynəlmilləliyyət, əsriyyət» ideyaları, nəhayət, 1918-ci ildə Şərqdə, ilk dəfə Azərbaycanda öz bəhrəsini verdi. Azərbaycan Xalq Cüm-huriyyəti bu ideoloji sistem əsasında yarandı.

Türkcülük ideyasının mənşəyi və mahiyyəti araşdırılarkən belə bir cəhətə diqqət yetirmək la-zımdır ki, bu ideya türkdilli xalqlar dünyasında əsaslı olaraq XX əsrin əvvəllərində təşəkkül taparaq milli məfkurə səviyyəsinə yüksələ bilmişdir. Bu dövr Türkiyənin yeni tarixi inkişaf mərhələsinə

qədem qoyması, müsəlman Şərqi təsiredici nüfuz dairəsinin getdikcə artması ilə əlamətdardır. Türklülərin ilk tarixi xidmətlərindən sayılan türk milliyətçiliyini canlandırması görkəmli türkoloqların adı ilə bağlıdır. Onların yaratdığı və türkologiya adlanan bu elm sahəsinin təsbit etdiyi dünya türklülərinin tarix, dil və mədəniyyət birliyi ideyası türkdilli xalqların ictimai və siyasi müqəddəratının həllində mühüm rol oynamışdır.

Türklülük dünyagörüşünün ilk təzahürlərinə Azərbaycanda hələ XIX əsrin ikinci yarısından M.F.Axundov və H.Zərdabinin, Kırmda İ.Qasıpının ideya-nəzəri irsində rast gəlinir.

İlk vaxtlar milli özünüdərk kimi meydana çıxan və əsasən tarix, ədəbiyyat, mətbuat və incəsənət sahəsində özünü göstərən mədəni-maarifçi türklülüynün yaradıcıları türk xalqlarının öz müstəqilliklərini əldə etmələrinin ideoloji-siyasi sahəsinin mühüm bir sütununun təməlini qoymuşdular ki, bunun da adı «Vətənpərvərlik, Xalqçılıq» idi. Onlar dönməz bir vətənpərvər, xalqçı kimi öz əsərləri, fikir və mülahizələri, ədəbi-fəlsəfi düşüncələri ilə gələcək siyasi türklülüyə zəmin yaratmışdılar. Bu siyasi türklülüynün ilk yaradıcıları isə Z.Göyaly, Y.Akçura bəy, Ə.Hüseynzadə, Ə. Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə və b. olmuşlar.

Siyasi türklülərin ən öndə gedənlərindən olan Z.Göyaly, Y.Akçura özlərindən əvvəlki türk millətçilərinin təsiri ilə türklülüynü maarifçi türklülükdən siyasi türklülük səviyyəsinə çatdırmışlar. 1908-ci ildən İstanbulda yaradılan, bütün milliyətçi təşkilatlarda təmsil olunan və nəşr edilən bütün mətbuat orqanlarında çıxış edən Y.Akçura daha irəli gedən türklülərdən olmuşdur. O, həmin dövrdə «Türk Dərnəyi»ni yaratmış, «Türk Yurdu Cəmiyyəti»nin təşkilatlanmasında yaxından iştirak etmiş, M.Ə.Rəsulzadə və Ə.Ağayevlə birlikdə «Türk Yurdu» jurnalını təsis etmişdir. Böyük bir ziyalı ordusunu öz ətrafında birləşdirən «Türk Yurdu Cəmiyyəti» və onun orqanı olan «Türk Yurdu» jurnalı qarşılıqları qoyduqları məqsədə çatmaq üçün var-qüvvələrini sərf edirdilər. «Türk Ocaqları» ilə «Türk Yurdu»nun birgə səyi nəticəsində türklülük artıq bir ideologiya səviyyəsinə yüksəldi. Türklülüynün geniş vüsət almasına və bütün türk dünyasında yayılmasına həmçinin Əhməd Hikmət bəyin «Altun ordı» məqaləsi, Xəlidi Ədib xanımın «Yeni Turan» adlı romanı, Müfidə Fərid xanımın qiymətli əsərləri, «Mən bir türkmən, dinim, cinsim uludur» deyən Məmməd Əmin Yurdaqulun şeirləri və türkologiya sahəsində ensiklopedik bir alim olan Fuad Köprülünün elmi əsərləri və s. təkan vermişdir. Türklülərə görə, türk dili, türk tarixi, türk ədəbiyyatı, türk mədəniyyəti yalnız bir türk xalqının, məsələn, osmanlının malı deyildir. Bütün türklük bir küllüdür, bir millətdir və bütün bu mədəniyyət ümumtürk mədəniyyətidir. Türklülüynün «türk milliyətçiliyi» bayrağı altında meydana çıxması o dövrdə yalnız Türkiyə milli ziyalıları deyil, bütün dünyadakı türk milli ziyalıları bir araya toplayırdı. Türklülük ideologiyası türklərin tarixən yaşadıkları ərazilərin adı ilə bağlanaraq «turançılıq» adı altında anladılmağa başlandı. Başda Z.Göyaly olmaqla Y.Akçura, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, M.Ə.Rəsulzadə, M.F.Köprülüzadə və b. Türklülüynün elmi əsaslarını işləyib hazırladılar.

Eyni zamanda Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev və M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycan o dövrdəki ictimai-siyasi xadimləri siyasi türklülüynü ilk dəfə program halına salan və dünyadakı məhkum türklülərin hürriyət və istiqlallarını tələb edən ilk milli mücahidlər idilər. Onlar, xüsusilə Ə.Ağayev və M.Ə.Rəsulzadə ümmətçilik əvəzinə milliyətçilik, islamçılıq əvəzinə türklülük ideologiyasını irəli sürmüş, maarifçi milliyətçiliklə siyasi milliyətçiliyi çulğalaşdıraraq belə bir sosial-fəlsəfi fikri əsaslandırmışlar ki, «siyasi və milli dövlətə...milli hürriyət və milli istiqlal malik olmayan millətlərin milli varlıq və milli mədəniyyətlərini qoruyub inkişaf etdirmələri imkan xaricindədir» [5, 8]. Türklülüynün və panturanizmin mahiyyətini şərh edərkən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Şərqdəki milli hərəkatın bir növü kimi panturanizm Qərbdə irticaçı sayılan və çox vaxt şovinizm adlandırılan millətçilikdən bir qədər fərqlənir. Şovinizm təcavüzkar hərəkatdır və əsasən artıq milli birliyi malik kapitalist dövlətinin öz hakimiyyətini gücləndirməyə və ərazisini genişləndirməyə can atan dövlətin ekspansiyası amillərinə əsaslanan bir hadisədir.

Avropa millətçiliyi siyasi cəhətdən təcavüzkar ideologiyadır. Şərqdəki millətçilik isə siyasi cəhətdən müdafiə, sosioloji cəhətdən isə mütərəqqi hadisədir» [6]. Türklülüynün böyük ideoloqu Z.Göyaly «Türklülüynün əsasları» adlı əsərində türklülük ideyalarını sistemləşdirərək onu milli məfkurə halına salmışdır. Bu əsəri ilə Z.Göyaly gələcəkdə yaranacaq müasir türk dövlətlərinin sosial fəlsəfəsini ortaya qoymuşdur.

Bütün bu məsələləri ümumiləşdirərək göstərmək olar ki, tarixən mütərəqqi və hər cür mürtəce

şovinizt qayələrindən uzaq olan türklülük məfkurəsinin öncül daşıyıcılarına görə, millətlər yalnız milli ideologiyalar, təfəkkür və xarakter ilə mədəniyyətə, texnologiyaya, elmə və sonda dövlətə yiyələnmə bilirlər. Bu yolda yüzlərlə yüksək səviyyəli insanlar, əvəzsiz elm, mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat və siyasət xadimləri min cür əzab-əziyyətlə qatlaşaraq, həttə lazım gəldikdə canlarını belə qurban verərək millətlərini sonda hürriyətə qovuşdurmuşlar. Türk dünyasında, o cümlədən də Azərbaycanda bu proses gec de olsa, XIX əsrin sonlarından başlayaraq XX əsrin birinci yarısında və sonunda öz bəhrəsini vermişdir.

Türklülük türk millətinin milli mənafeini özündə əks etdirən dünyagörüşüdür. Bu dünyagörüşün özünü belə bir müddəə təşkil edir ki, hər milliyətçiliyin öz adı olduğu kimi türk milliyətçiliyinin də adı türklülükdür. Türklülük türk millətini, onun vətəninini, dövlətini sevmək, türk millətinin birlik və bərabərliyini qorumaq, millətini yüksəltmək uğrunda əzmlə mübarizə aparmaq deməkdir. Türklülük türk millətinin şərəfli tarixinə, türk mədəniyyətini, dilini, əxlaqını qorumaq, onu daha da ucaltmaq deməkdir. Türklülük məfkurəsi özündə humanist və demokratik dəyərləri üzvi surətdə ehtiva etməklə də əlamətdardır. Bu da müsəlman Şərq dünyasında birinci olaraq Azərbaycanda yaradılmış demokratik respublika təmsalında özünün təsdiqini tapmaqla tarixən ilkin gerçək nümunəsini vermiş oldu.

Nəticə olaraq demək olar ki, müasir qloballaşma dövründə bu ideyaların aktuallığı xüsusilə önəm kəsb edir. Belə ki, öz dinini, əxlaqını, mənafeini dəyərlərini itirmədən qərb sivilizasiyasını qəbul etmək, dünyaya inteqrasiya etmək qarşımızda duran ən ümdə məsələlərdən biridir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Акчура Юсуф. Тюркчүлүк тарихи. Истанбул: кайнаклар йайынылары, 1998
2. Яфгани С. Сечимиш ясярляри. Бақы: 1989
3. Гарайев Й. Азярбайъан ядбийяты. XIX вь XX йцзиллякляр. Бақы: Елм, 2002
4. Гурбанов Ш.Ъ. Яфгани вь Тюрк диньясы. Бақы: Азярйашр, 1996
5. Мьямяздзля М.Б. Милли Азярбайъан шьярякаты. Бақы: Ният. 1992
6. Ясулзядя М.Я. Пантуранизм шагтында, пантуранизм бизим дюврцмиздя// «Азярбайъан» журналы, 1991, №6.
7. Ясулзядя М.Я. Йедди бьяза. «Бясирят» гязети. 1914, №9.
8. Ресулзяде М.Е. Милли-тесанци. Анкара: Азербайъан култюр дернези йайынылары, 1978

IDEOLOGICAL SYSTEM OF TURKISM, ISLAMISM AND MODERNISM AS A MAIN FACTOR IN THE AZERBAIJANI STATEHOOD Summary

This article examines the history and nature of ideologists Turkism, Islamism and Modernism played a large role in the direction of the national liberation movement in the late XIX and early XX centuries.

The article also examines the ideological system of national self-consciousness of the Azerbaijani people, clarifies the process of turning this ideology into a national ideology that played a big role in national self-assertion and in building the first independent and democratic state in the East

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ТЮРКИЗМА, ИСЛАМИЗМА И МОДЕРНИЗМА КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ФАКТОРОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ Резюме

В статье исследуется история и сущность идеологии тюркизма, исламизма и модернизма, сыгравшая большую роль в направленности национально освободительном движении в конце XIX и в начале XX веков.

Также в статье исследуется идеологическая система национального самосознания азербайджанского народа, проясняется процесс превращения этой идеологии в национальную идеологию, которая сыграла большую роль в национальном самоутверждении и в строительстве первого независимого и демократического государства на Востоке.